

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ

Трофименко В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінального процесу Національного
університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

У статті розглядається питання диференціації кримінально-процесуальної форми. Особливу увагу приділено аналізу доктринальних підходів до визначення сутності диференціації кримінально-процесуальної форми та обґрунтовується необхідність подальшої розробки проблеми диференціації кримінально-процесуальної форми на рівні доктрини та законотворчої практики.

Ключеві слова: кримінально-процесуальна форма, диференціація, кримінальний процес.

В статье рассматривается вопрос дифференциации уголовно-процессуальной формы. Особое внимание уделено анализу доктринальных подходов к определению сущности дифференциации уголовно-процессуальной формы и обосновывается необходимость последующей разработки проблемы дифференциации уголовно-процессуальной формы на уровне доктрины и законотворческой практики.

Ключевые слова: уголовно-процессуальная форма, дифференциация, уголовный процесс

The article discusses the differentiation of criminal procedure forms. Particular attention is paid to the analysis of doctrinal approaches to the definition of criminal procedure of differentiation of form and rationale for the subsequent development of the problem of differentiation of forms of criminal procedure at the level of doctrine and practice of law.

Keywords: criminal-procedural form, differentiation, prosecuting

Проблема диференціації кримінально-процесуальної форми належить до тих, які у різні періоди розвитку юридичної науки отримують діаметрально протилежне вирішення – від категоричного її заперечення (зокрема, стосовно спрощення окремих процесуальних форм) до підтримки і констатації доцільності та обґрунтування необхідності її подальшого розширення.

Важко погодитися з точкою зору, що процесуальна форма має бути уніфікована у всіх справах. Такий підхід не відповідає тим сучасним реаліям, які спостерігаються в процесі удосконалення нормативно-правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності, а також концептуальним підходам до розв'язання проблеми створення оптимальної моделі кримінального судочинства. Водночас не виглядає достатньо обґрунтованим і твердження про те, що диференціацію слід зробити домінуючою тенденцією розвитку форми кримінального процесу, адже єдність останньої має важ-

ливе значення як в аспекті дотримання прав і законних інтересів учасників кримінально-процесуальних відносин, так і забезпечення законності кримінального провадження.

Між уніфікацією і диференціацією процесуальної форми, уявляється, існує тісний зв'язок, оскільки диференціація є можливою лише за умови існування уніфікованої форми. Уніфікація ж процесуальної форми є своєрідним результатом диференціації більш широкого явища, яким виступає юридичний процес в цілому. Саме в результаті його диференціації у свій час виникли кримінальний, цивільний, адміністративний процеси.

Враховуючи сказане, не потребує аргументації теза про те, що проблема диференціації кримінально-процесуальної форми є достатньо складною та багатопланою, а її вирішення має здійснюватися за відповідними критеріями, що забезпечать оптимальність, темпоральність та ефективність кримінального провадження, а

тому й вирішення його завдань.

Дослідженням проблеми диференціації кримінально-процесуальної форми опікувалися науковці радянського періоду, а саме – Г. З. Анашкін, В. Д. Арсеньєв, А. П. Гуляєв, В. З. Лукашевич, П. Ф. Пашкевич, І. Л. Петрухін, М. С. Строгович, П. С. Єлькінд, М. Л. Якуб та ін. Не зникає до неї інтерес і в сучасний період; більш того, вона отримує нові форми вирішення, які із часом доводять корисність диференційованого порядку кримінального судочинства, виникнення особливих проваджень як результату переходу кількісних змін законодавчого регулювання кримінально-процесуальної діяльності до якісних, що і детермінують їх існування та подальший розвиток як відносно автономних у системі кримінального процесу. Різні аспекти цієї проблематики досліджено у роботах Ю. М. Грошевого, В. В. Дорошкова, Ю. А. Іванова, К. Б. Калиновського, А. В. Ленського, Є. Г. Лукьянєвої, Н. С. Манової, Х. У. Рустамова, О. В. Рябцевої, О. В. Смирнова, Т. В. Трубіної, С. С. Циганенко, Ю. К. Якимовича та інших вчених. В період реформування кримінально-процесуального законодавства актуальність цієї теми зростає, адже розвиток сучасного законодавства України здійснюється в напрямі не уніфікації, а навпаки, подальшої диференціації кримінально-процесуальної форми, розширення застосування процедур, які в силу своїх специфічних рис суттєво відрізняються від загального порядку здійснення кримінального провадження. На сучасному етапі розвитку кримінально-процесуального законодавства диференціація процесуальних форм виступає одним із пріоритетних умов раціонального використання процесуальних засобів, досягнення більшої результативності кримінального провадження з одночасною процесуальною економією.

На необхідність диференціації процесуальної форми наголошується й у міжнародних документах у галузі кримінального судочинства, зокрема, в Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (87) 18 від 17.09.1987 р. щодо спрощення кримінального правосуддя [3].

Ознайомлення із доктринальними підходами до визначення сутності диференціації кримінально-процесуальної форми дозволяє констатувати їх неоднозначність, що може бути пояснено наявністю різних критеріїв, які беруться за основу дослідниками. Так, за визначенням О. В. Смирнова та К. Б. Калиновського, диференціація кримінально-процесуальної форми являє собою таку будову судочинства, при якій поряд із звичайним порядком мають місце процесуальні форми, які передбачають як спрощення процедури у нескладних справах, так і її ускладнення щодо найбільш небезпечних злочинів або справ, що потребують особливої процесуальної захищеності законних інтересів обвинуваченого або інших учасників судочинства [4, С.645]. Ця точка зору поділяється фахівцями не тільки у галузі кримінального процесу, а і загальної теорії права [4, С.645]. Наведене визначення дає підстави виділяти такі прояви диференціації кримінально-процесуальної форми, як то особливості провадження у справах неповнолітніх, провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру та протокольні форми досудової підготовки матеріалів [2, С.147-148].

Якщо критерієм диференціації кримінально-процесуальної форми обрати ступінь суспільної небезпеки злочину і тяжкість міри покарання [10, С.104], то законом передбачаються особливості провадження у протокольні форми досудової підготовки матеріалів та у справах приватного обвинувачення.

Специфіка суб'єкта, який вчинив суспільно небезпечне діяння, викликає необхідність диференціювання процедури кримінального судочинства на звичайне провадження та таке, що містить додаткові гарантії за-

безпечення прав його учасників, а тому і є ускладненим порівняно із звичайним порядком (провадження у справах неповнолітніх, провадження по застосуванню примусових заходів медичного або виховного характеру).

Ще одним критерієм диференціації кримінально-процесуальної форми є ступінь співвідношення у провадженні державно-владного начала та диспозитивності [9, С.16-17]. Здається, що в умовах чинного законодавства та прийнятого Верховною Радою України нового Кримінального процесуального кодексу він має всі підстави для існування, оскільки зміни та доповнення КПК, які були прийняті законодавцем останнім часом, суттєво розширили диспозитивність у кримінальному судочинстві. І якщо в сучасних умовах диференціація кримінально-процесуальної форми за цим критерієм перш за все проявляється в існуванні двох порядків кримінального провадження, які суттєво відрізняються один від одного, — провадження у справах публічного і приватного обвинувачення, то новим Кодексом запроваджено процедури, які є невідомими чинному законодавству і у яких досить сильним виступає саме приватне начало, а тому й забезпечується реалізація диспозитивності, зокрема, угоди про визнання винуватості, угоди про примирення підозрюваного, обвинуваченого із потерпілим тощо. В основі цих особливих проваджень лежить ідея розумного компромісу, яка і визначає в даному випадку вектор нормативно-правового регулювання.

Критерій, який пов'язаний із необхідністю прояву поваги суверенітету іноземної держави, покладено до основи процедури надання/отримання міжнародної правової допомоги у кримінальних справах, яка, на нашу думку, також є проявом диференціації кримінально-процесуальної форми. Цим пояснюється впровадження в чинний КПК специфічних правил взаємодії у цій галузі, які суттєво відрізняються від загального порядку здійснення кримінального провадження.

Останній приклад достатньо впевнено підтверджує тезу про те, що не лише в спрощених або целерантних та, навпаки, таких, що ускладнюють порядок і містять додаткові гарантії захисту інтересів учасників кримінального судочинства, провадження знаходить прояв диференціації кримінально-процесуальної форми. За висловом Ю. К. Якимовича диференціація означає також і те, що кримінальне судочинство не обмежується лише провадженням у кримінальній справі, є в ньому й інші провадження (самостійні та полістадійні), які ніяк не можна віднести до проваджень у кримінальних справах хоча б тому, що в них не вирішуються основні питання кримінальної справи: винуватості та покарання. Їх спрямованість зовсім інша. Вони або доповнюють кримінальний процес (додаткові провадження), або в їх межах застосовуються матеріально-правові норми, які не належать до норм кримінального права (особливі провадження) [9, С. 7-9].

У зв'язку із цим у науці запропоноване й інше поняття диференціації кримінально-процесуальної форми, під якою розуміють існування самостійних проваджень, які характеризуються наявністю певної матеріально-правової бази, що об'єктивно вимагає відмінностей у законодавчому регулюванні, комплексності і наявністю суттєвих відмінностей порівняно із звичайним порядком провадження, що приводять у кінцевому підсумку до зміни форм діяльності у таких справах) [9, С. 7-9]. В цьому контексті обґрунтовано уявляється точка зору про те, що система кримінального процесу може бути представлена не лише як сукупність стадій, а й як сукупність окремих проваджень, які розрізняються за своєю спрямованістю. Провадження, що здійснюється у загальному порядку, пов'язане із вирішенням питань стосовно винуватості особи у вчиненні злочину, притягнення її до кримінальної відповідальності, відшко-

дування завданої злочином шкоди тощо, тобто призначене для реалізації норм кримінального права і встановлення наявності чи відсутності кримінально-правових відносин, пов'язаних із вчиненням злочину. Крім нього, до системи кримінального процесу також входять й інші окремі провадження, які є об'єктивно необхідними в силу існування основного провадження, що тісно пов'язані з ним, проте суттєво відрізняються від нього своєю спрямованістю, а отже, і специфікою правового регулювання. Одні з них також призначені для реалізації норм кримінального та кримінально-виконавчого права, оскільки їх суть пов'язана із вирішенням питань, що виникають при звільненні особи від кримінальної відповідальності з не реабілітуючих підстав та виконанні судових рішень) [9, С. 7-9]. Інші – регулюють відносини, які виникають у зв'язку із здійсненням основного провадження, проте не пов'язані безпосередньо із вирішенням питання кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, а відіграють щодо нього певну допоміжну роль, будучи спрямованими на створення належних умов для його здійснення у суворій відповідності до вимог закону та дотримання прав людини.

Наявність в системі кримінального процесу окремих процесуальних проваджень досить повно відображена у позиції, відповідно до якої існують провадження двох типів, що мають специфічне призначення: провадження по кримінальних справах, обумовлені матеріальним характером правових відносин в якості свого предмету, та спеціальні кримінально-процесуальні провадження [6, С. 16-17].

Останнім часом російськими науковцями, які досліджують проблему диференціації кримінально-процесуальної форми, запроваджено у науковий обіг терміни первинної та вторинної диференціації. При цьому під первинною диференціацією пропонується розуміти процес зборки нової кримінально-процесуальної форми. Про первинну диференціацію можна вести мову тоді, коли виділений в результаті диференціації фрагмент (сукупність елементів) починає оформлювати свою системну єдність, прибігаючи до принципу уніфікації. Первинна диференціація, наприклад, може бути спрямована на виокремлення особливого провадження з метою створення уніфікації (у своєму сегменті) процесуальної форми. Вторинна диференціація – це процес поділу уніфікованої форми [5]. Ця точка зору уявляється досить плідною, адже в концентрованому вигляді відображає ті нормотворчі процеси, що останнім часом відбуваються у галузі правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності. В цьому плані доречно звернутися до порядку здійснення особливого провадження по розгляду судом подань органу дізнання, слідчого та прокурора про проведення слідчих дій, які обмежують конституційні права людини, та застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжних заходів у вигляді взяття під варту і застави, а також інших заходів кримінально-процесуального примусу. Його виокремлення у відносно автономне утворення в системі кримінального процесу свідчить про те, що відбулася первинна диференціація процесуальної форми досудового розслідування злочинів. Втім подальший розвиток законодавства в цій частині дозволяє констатувати і наявність вторинної диференціації, адже законом передбачено різний порядок розгляду судом подань органів досудового розслідування у межах фактично уніфікованого окремого провадження, що обумовлюється прагненням законодавця передбачити оптимальну процедуру, яка дозволить вирішувати завдання кримінального

процесу при неухильному дотриманні конституційних прав людини. Так, наприклад, подання органу дізнання, слідчого про зняття інформації з каналів зв'язку і накладення арешту на кореспонденцію розглядається головою апеляційного суду або його заступником у порядку та в умовах, що забезпечують таємницю досудового слідства, подання про проведення обшуку, огляду житла та іншого володіння особи, примусової виїмки із житла та іншого володіння особи, помещення обвинуваченого в стаціонар для проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи, а також низки інших слідчих дій розглядаються суддею місцевого суду у порядку, що забезпечує таємницю досудового слідства. Подання ж про взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту, продовження його строку, застосування застави, обмеження строку ознайомлення обвинуваченого та його захисника з матеріалами кримінальної справи по закінченні досудового слідства розглядаються суддею місцевого суду в змагальній процедурі, що надає можливість сторонам відстоювати свої позиції і захищати законні інтереси.

В основі диференціації процесуальної форми у зазначених випадках лежать правові відносини, пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини при проведенні слідчих дій і застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу, які обмежують конституційні права. Це обумовило необхідність первинної диференціації кримінально-процесуальної форми і виокремлення особливого судового провадження на досудовій стадії кримінального процесу. Втім, специфіка процесуальних дій, про наявність підстав для проведення яких має висловитися суд, викликала потребу у вторинній диференціації і встановленні різного порядку розгляду та вирішення судом подань органів досудового розслідування.

Підтримуючи позицію прихильників диференціації кримінально-процесуальної форми, можна навести наступні аргументи на її обґрунтування. Наявність різних форм кримінального провадження, по-перше, створює реальні передумови для ефективного захисту прав і законних інтересів учасників процесу; по-друге, забезпечує ресурсну економію; по-третє, раціоналізує та оптимізує провадження; по-четверте, в окремих випадках сприяє нормалізації психологічної обстановки, врегулюванню кримінально-правового конфлікту.

Наприкінці необхідно зазначити, що ідея диференціації кримінально-процесуальної форми отримала досить широке втілення у новому Кримінальному процесуальному кодексі України, прийнятому Верховною Радою України 13.04.2012 р. Узагальнення його положень дає змогу констатувати наступні критерії, які покладено розробниками законопроекту до визначення процесуальних форм: - ступінь складності розслідування і судового розгляду кримінального провадження; - суспільна небезпечність правопорушення; - специфіка суб'єкту суспільно небезпечного діяння; - повага до суверенітету іноземної держави; - необхідність оперативного забезпечення судовим захистом права, свободи і законні інтереси учасників кримінально-процесуальних відносин; - ступінь співвідношення у кримінальному провадженні державно-владного начала і диспозитивності.

Аналіз майбутньої практики застосування нового кримінального процесуального законодавства дозволить зробити висновки щодо обґрунтованості та раціональності передбачених новел, їх впливу на ефективність кримінального провадження, а також необхідності подальшої розробки проблеми диференціації кримінально-процесуальної форми на рівні доктрини та законотворчої практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінально-процесуальне право України: підручник / за заг ред. Ю.П. Аленіна. – Х. : Одиссей, 2009. 816 с.

2. Лукьянова, Е. Г. Теория процессуального права [Текст] / Е. Г. Лукьянова. – М. : Норма, 2003. – 221 с.
3. Рекомендации Комитета министров Совета Европы № R (87) 18 от 17.09.1987 г. // Российская юстиция. – 1997. – № 8. – С. 3–5.
4. Смирнов, А. В. Уголовный процесс [Текст] : учеб. для вузов / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский. – СПб.: Питер, 2004. – 848 с.
5. Сычев, А. А. Дифференциация уголовно-процессуальной формы производства по делам несовершеннолетних. – Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09, Н. Новгород. – 2009.
6. Цыганенко С.С. Общий и дифференцированный порядки уголовного судопроизводства. – Автореф. ...докт.юрид.наук. – СПб, 2004. – С. 16-17.
7. Шило, О. До питання щодо диференціації кримінально-процесуальної форми [Текст] / О. Шило // Право України. – 2010. – № 9. – С. 180–187.
8. Якимович, Ю. К. Дифференциация уголовного процесса [Текст] / Ю. К. Якимович, А. В. Ленский, Т. В. Трубникова. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2001. – 300 с.
9. Якимович, Ю. К. Необходимость и содержание дифференциации уголовного процесса [Текст] / Ю. К. Якимович // Правовые проблемы укрепления российской государственности. – Томск, 2001. – Вып. 7. – С. 7–9.
10. Якуб, М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве [Текст] / М. Л. Якуб. – М. : Юрид. лит., 1981. – 144 с.